

Джафарова М. В.,
доктор юридичних наук, доцент,
доцент кафедри адміністративного права і процесу факультету № 3
Харківського національного університету внутрішніх справ

ЗАГАЛЬНІ ПІДСТАВИ ЗАСТОСУВАННЯ ЗАХОДІВ ПРОЦЕСУАЛЬНОГО ПРИМУСУ В АДМІНІСТРАТИВНОМУ СУДОЧИНСТВІ

THE GENERAL GROUNDS OF THE APPLICATION OF PROCEDURAL MEASURES IN ADMINISTRATIVE JUDICIAL

Статтю присвячено дослідженню проблематики застосування заходів процесуального примусу в адміністративному судочинстві з метою розкриття поняття, ознак та функціонального призначення заходів процесуального примусу під час розгляду і вирішення публічно-правових спорів, а також встановлення умов та особливостей процесуального порядку їх реалізації. Автором надано правову характеристику особливостей застосування попередження, видалення із зали судового засідання, тимчасового вилучення доказів для дослідження судом, приводу і штрафу як заходів процесуального примусу в адміністративному судочинстві.

Ключові слова: адміністративний суд, адміністративне судочинство, захід, процесуальний примус, адміністративні процесуальні права та обов'язки.

Стаття посвящена исследованию проблематики применения мер процессуального принуждения в административном судопроизводстве с целью раскрытия понятия, признаков и функционального назначения мер процессуального принуждения в ходе рассмотрения и решения публично-правовых споров, а также установления условий и особенностей процессуального порядка их реализации. Автором предоставлена общая правовая характеристика особенностей применения предупреждения, удаления из зала судебного заседания, временного изъятия доказательств для исследования их судом, привод и штрафа как мер процессуального принуждения в административном судопроизводстве.

Ключевые слова: административный суд, административное судопроизводство, меры, процессуальное принуждение, административные процессуальные права и обязанности.

The article is devoted to research of the issues of the usage of measures of procedural compulsion in administrative proceedings for the purpose of disclosure of measures of procedural compulsion in administrative proceedings, as well as to identify common patterns of (features, types, terms, conditions and procedure of the order) of their application in administrative proceedings. The author defined the basic grounds of the usage of measures of procedural compulsion in administrative proceedings, and given the legal characteristic features of the usage of the warning, expulsion from the courtroom, a temporary withdrawal of evidence by the court for investigation, forced conveyance to the court, fine as measures of procedural compulsion in administrative proceedings.

Key words: administrative court, administrative legal proceeding, measure, procedural coercive, administrative procedural rights and duties.

Постановка проблеми. Інститут процесуального примусу має міжгалузевий характер і властивий не лише для адміністративного, а також інших видів судочинства (цивільного, господарського, кримінального). Законодавчо закріплені норми у кодифікованих актах, які регламентують питання застосування заходів процесуального примусу, спрямовані, передусім, на забезпечення необхідного стану захищеності процесуальних прав та обов'язків учасників судового процесу, гарантування оптимального організаційного порядку для здійснення правосуддя з метою досягнення завдань та цілей того чи іншого виду судочинства. На цей момент нормотворцем У Кодексі адміністративного судочинства (далі – КАС) України чітко прописано, що за порушення встановлених в адміністративному суді правил або перешкоджання здійсненню судочинства можуть бути застосовані такі заходи процесуального примусу, як попередження, видалення із залу судового засідання, тимчасове вилучення доказів для дослідження судом, привід, штраф (ч. 1 ст. 145 КАС України).

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Прямо чи опосередковано питання механізму застосування заходів процесуального примусу в адмі-

ністративному судочинстві вивчалися у наукових працях такими вченими, як Н.О. Армаш, А.В. Басова, В.М. Бевзенка, В.І. Бутенка, О.Г. Брателя, О.В. Рожнова, С.В. Ківалова, А.Т. Комзюка, О.В. Кузьменко, В.А. Кузьменка, Р.О. Куйбіди, Є.В. Курінного, Е.Ф. Демського, Т.О. Коломоєць, Р.С. Мельника, С.В. Осауленка, О.П. Рябченко та іншими науковцями. Як правило, дослідники аналізували норми адміністративно-процесуального законодавства, які регламентують порядок застосування заходів процесуального примусу, формулювали та обґрунтовували власні науково-теоретичні підходи щодо визначення поняття, ознак, характерних рис і функціонального призначення окремих видів заходів процесуального примусу. Водночас, враховуючи постійні зміни й оновлення, яких зазнають норми кодифікованого акта (КАС України), вважаємо за доцільне продовжувати дослідження цієї проблематики з огляду на її важливість та фрагментарну вивченість.

Мета і завдання статті. Саме тому ставимо за мету у цій статті проаналізувати нормативно-правове підґрунтя порядку застосування заходів процесуального примусу в адміністративному судочинстві та їх наслідків для учасників судового процесу.

Виклад основного матеріалу. За загальним правилом підставами застосування заходів процесуального примусу є сукупність закріплених у нормах КАС України обставин, необхідних і достатніх для законного застосування судом заходів процесуального примусу до осіб, які порушують встановлені в суді правила або протиправно перешкоджають здійсненню адміністративного судочинства. Такі заходи можуть застосовуватись до будь-яких учасників судового процесу, незалежно від їх адміністративно-процесуального статусу, а також інших осіб, що не беруть участі у справі, однак були присутні в залі судового засідання та порушували встановлені в адміністративному суді правила (глядачі, представники засобів масової інформації тощо). Загальні підстави застосування заходів процесуального примусу законодавцем визначено у ч. 1 ст. 144 КАС України. Спеціальні підстави, тобто ті, що деталізують загальні, містяться у ст.ст. 146–149 КАС України з урахуванням специфіки та особливостей кожного із засобів впливу.

У правовій науці робиться особливий наголос на різному ступені визначеності правових обмежень, які охоплюються таким явищем, як процесуальний примус. З одного боку, вони мали бути оптимальними за результатами свого правового впливу, з іншого – його загальною спрямованістю має визначатися завданнями, які стоять перед судочинством, як справедливо, неупередженого та своєчасного розгляду і вирішення судових справ із метою захисту порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод чи інтересів фізичних чи юридичних осіб, інтересів держави [1, с. 462–463].

Варто наголосити на тому, що застосування примусу визнається правомірним, якщо існує факт протиправної поведінки особи і неможливо в цій ситуації іншим чином його запобігти [2, с. 661]. Суб'єкт застосування заходів примусу зобов'язаний враховувати конкретні обставини, час, місце, умови і специфіку положення, яке склалося [3, с. 68]. Протиправна поведінка у судовому процесі виявляється у вчиненні умисних дій, внаслідок яких судочинство не може відбутися взагалі або істотно ускладнюється. Це можуть бути хуліганські дії в приміщенні суду, образа головуючого судді чи інших учасників адміністративного процесу, псування обладнання та меблів, пошкодження електричних мереж суду, неправдиві повідомлення про наявність вибухових чи отруйних речовин у приміщенні суду, недотримання норм санітарного чи протиепідемічного законодавства тощо.

С.В. Осауленко, характеризуючи заходи процесуального примусу в адміністративному судочинстві, наводить риси, що їм притаманні: застосовуються для забезпечення додержання встановленого порядку здійснення правосуддя; підставою застосування є порушення порядку у залі судового засідання або невиконання розпоряджень головуючого; регламентуються процесуальними нормами, які містяться у КАС України; є результатом діяльності судових органів в особі головуючого в судовому засіданні [4, с. 55–56]. В.В. Комаров, зі свого боку, наводить

такі ознаки, що притаманні цим заходам: 1) застосовуються лише в межах процесуальної діяльності; 2) суб'єктом їх застосування завжди виступає суд; 3) види примусових процесуальних заходів визначені законом; 4) здійснюється на підставі та в порядку, вказаному законом; 5) мають державно-владний характер; 6) можуть проявлятися у фізичному або психологічному впливі на певного учасника судочинства; 7) застосовуються на підставі ухвали суду; 9) сфера застосування примусу обмежена і загалом не характеризує специфіку правового регулювання у сфері судочинства [5, с. 378].

Зміст ст. 144, а також ч.ч. 2, 3 ст. 145 КАС України дає змогу назвати такі ознаки заходів процесуального примусу: 1) це процесуальні дії; 2) право їх застосовувати має лише суд, що розглядає адміністративну справу, у випадках, визначених адміністративно-процесуальним законодавством; 3) про їх застосування суд постановляє ухвалу негайно після вчинення порушення; 4) такі заходи мають примусовий характер, оскільки застосовуються до порушника без його дозволу; 5) спрямовані на забезпечення необхідної законодавчо визначеної процедури судового розгляду справи; 6) такі дії застосовуються у зв'язку з порушеннями, які відбулися з боку як учасників судового процесу, так і інших осіб, що присутні у залі судового засідання; 7) такі дії спрямовані на: а) спонукання відповідних осіб до виконання встановлених в суді правил; б) добросовісне виконання процесуальних обов'язків; в) припинення зловживання процесуальними правами; г) запобігання створенню протиправних перешкод у здійсненні судочинства; 8) застосування заходів процесуального примусу не звільняє порушника від виконання обов'язків, визначених у КАС України; 9) за одне й те саме порушення, скоєне особою, не може бути застосовано кілька заходів процесуального примусу. Останнє положення конкретизує конституційну вимогу, визначену у ст. 61 Основного Закону, про те, що ніхто не може бути двічі притягнутий до юридичної відповідальності одного виду за одне й те саме правопорушення.

У ч. 1 ст. 146 КАС України йдеться про те, що до учасників судового процесу та інших осіб, присутніх у судовому засіданні, за порушення порядку під час судового засідання або невиконання ними розпоряджень судді (головуючого судді) застосовується попередження, а в разі повторного вчинення таких дій – видалення із залу судового засідання. Характерно, що у правничій літературі можна зустріти різні наукові погляди на зміст та значення такого заходу процесуального примусу, як попередження. Одні вчені розуміють його як усне застереження суду, яким він попереджає особу, винну у порушенні порядку під час судового засідання, про неприпустимість вживання таких дій у майбутньому, необхідність дотримуватися встановленого порядку та виконувати розпорядження головуючого [6, с. 303]. Інші вчені розглядають його крізь призму способу роз'яснення порушнику того, що його поведінка не відповідає встановленим у суді правилам і що йому

потрібно припинити вчинення таких дій, інакше він буде підданий більш суворому примусовому заходу [7, с. 240]. Існує точка зору, що попередження – це засіб відповідальності особи, офіційне засудження суб'єкта за його неналежну поведінку [8, с. 342]. Законодавець нині вимагає, щоб про факт застосування попередження була постановлена судом ухвала, в якій вказувалося на порушення і була зроблена вказівка про те, що в разі повторного вчинення такого порушення або його продовження особу буде піддано видаленню із залу судового засідання.

О.В. Кузьменко звертає увагу на факт того, що законодавець не встановив кількість можливих попереджень, винесених головуєчим у засіданні. Разом із тим учена схиляється до того, що у будь-якому разі суд, роблячи попередження, має користуватися внутрішнім переконанням про громадський порядок і вирішувати, чи порушила особа, присутня у залі судового засідання, встановлений порядок [9, с. 33].

Слід зауважити, що під розпорядженнями судді (головуючого судді), невиконання яких є способом порушення встановлених у суді правил, розуміються усні вказівки, накази головуєчого судді учасникам процесу, а також іншим особам, присутнім у судовому засіданні. Характерними особливостями розпоряджень головуєчого судді є: спосіб керування головуєчим ходом судового засідання; прямий (безпосередній) вплив на учасників процесу та осіб, присутніх у судовому засіданні, шляхом встановлення їхніх прав та обов'язків; односторонній вибір головуєчим процесуальних дій; беззаперечна обов'язковість їх виконання; обмежений характер владних процесуальних дій головуєчого (обмежені колом суб'єктів, на яких вони поширюються, і часом – тільки під час судового засідання) [10, с. 165–166; 11, с. 104].

О.Г. Братель із цього приводу вказує, що поняття «дії, що свідчать про явну зневагу до суду або встановлених у суді правил» кожним судом тлумачаться та визначаються із позицій суб'єктивності, тому передбачити наперед, за які саме дії до учасників судового процесу можуть бути застосовані заходи процесуального примусу у вигляді попередження або видалення із зали судового засідання неможливо. Проте очевидним є той факт, що особи присутні у залі судового засідання мають поводитись стримано в емоціях, ввічливо та з повагою до оточення [12]. Дійсно, законодавцем чітко не прописано, які дії варто розцінювати як такі порушення. Вважаємо, в цьому немає необхідності, адже навести весь перелік порушень не лише складно, але й повністю вичерпно, практично неможливо. У кожному конкретному випадку головуєчий у судовому засіданні має керуватися внутрішнім переконанням і самостійно вирішувати: порушує учасник справи чи інша особа, що присутня в залі судового засідання, чи встановлений порядок. Отже, змістом попередження є усне застереження (інформування) суду (головуючого судді), яким попереджається особа-порушник про недопустимість здійснення протиправних дій або утримання від них або невиконання його розпоряджень під час

судового засідання з одночасним повідомленням про застосування більш суворих заходів у разі повторного вчинення ним порушень.

Цільове призначення такого законодавчо закріпленого заходу процесуального примусу, як видалення із залу судового засідання, полягає у позбавленні особи-порушника можливості порушувати встановлений порядок і вчиняти протиправні дії повторно, як наслідок, сприяє забезпеченню оптимальних умов для продовження судового розгляду справи. У цьому контексті виникає додаткове питання: на який час може бути видалена особа-порушник із залу судового засідання? Вважаємо, що у разі, якщо цей захід було застосовано до осіб, які перебували у судовому засіданні, і не є учасниками справи, то строк їх видалення, на нашу думку, має обмежуватися лише терміном закінчення конкретного судового засідання. Якщо ж цей захід процесуального примусу застосовується до учасника адміністративної справи, то суд має право видалити його із залу судового засідання на весь час судового засідання або на його частину. Саме тому вбачається за доцільне ч. 1 ст. 146 КАС України доповнити реченням такого змісту: «Про видалення із залу судового засідання суд постановляє ухвалу, в якій визначає строк, на який особа видалається із залу судового засідання».

Окремо зауважимо, що поряд із застосуванням попередження та видалення із залу судового засідання може бути застосований захід адміністративної відповідальності за прояв неповаги до суду (ч. 1 ст. 185-3 Кодексу України про адміністративні правопорушення) [13, с. 165].

Підставою для застосування тимчасового вилучення доказів для їх дослідження судом є неподання без поважних причин письмових, речових чи електронних доказів, що витребувані судом, або повідомлення причин їх неподання (ч. 1 ст. 147 КАС України), про що постановляється ухвала. Оскільки тимчасове вилучення доказів для дослідження судом пов'язане із примусовим вилученням цих доказів, то ухвала надсилається державному виконавцю, який, власне, й організовує таке вилучення, виконуючи ухвалу суду.

Відповідно до ч. 1 ст. 148 КАС України привід як захід процесуального примусу може бути застосовано до осіб, особисту участь яких визнано судом обов'язковою, а також свідків, які без поважних причин не прибули у судове засідання або не повідомили причини свого неприбуття. Законодавець покладає обов'язок на учасників справи, свідка, експерта, спеціаліста, перекладача, які не можуть із поважних причин прибути до суду, завчасно повідомляти про це суд, а також інформувати про зміну місця проживання (перебування, знаходження) роботи або служби (ч. ч 1, 2 ст. 131 КАС України). Органом виконання ухвали суду про привід є органи Національної поліції України за місцем провадження у справі або за місцем проживання (перебування), роботи, служби чи навчання особи, яку належить привести. У разі неможливості здійснення приводу особа, яка виконує ухвалу про привід до суду, через керівника

органу Національної поліції України негайно повертає її суду з письмовим поясненням причин невиконання (ч.ч. 4, 6 ст. 148 КАС України).

Варто зазначити, що відповідальність учасників судового процесу за невиконання процесуальних обов'язків, зловживання процесуальними правами, вчинення дій або допущення бездіяльності з метою перешкоджання судочинству на сьогоднішній день значно посилена законодавцем у вигляді накладення штрафу. Зокрема, штраф як захід процесуального примусу застосовується за недобросовісну реалізацію процесуальних прав учасниками справи, зловживання ними і використання невідповідно до цільових настанов адміністративного судочинства, а також ухилення і невиконання процесуальних обов'язків, спрямоване на порушення законних прав та інтересів інших осіб, що беруть участь у справі, і перешкоджання діяльності суду з правильного і своєчасного розгляду та вирішення справи. Причому залежно від характеру протиправних дій розмір штрафу може становити як суму від 0,3 до трьох розмірів прожиткового мінімуму для працездатних осіб (ч. 1 ст. 149 КАС України), так і більш збільшену суму – від одного до десяти розмірів прожиткового мінімуму для працездатних осіб (ч. 12 ст. 149 КАС України). Такі законодавчі зміни відбулися у зв'язку з реалізацією положення п. 6 Розділу 4 Концепції вдосконалення судівництва для утвердження справедливого суду в Україні відповідно до європейських

стандартів, схваленою Указом Президента України від 10 травня 2006 року № 361/2006, відповідно до якого вбачалося за доцільне посилити відповідальність учасників процесу за недобросовісне користування процесуальними правами та за невиконання процесуальних обов'язків (наприклад, за навмисне зволікання процесу). Формами відповідальності передбачено не лише існуючі заходи процесуального примусу, а й застосування судом стягнень за невиконання вимог суду, покладання на учасників процесу відшкодування судових витрат у підвищеному розмірі [14].

Висновки. Проведення загальної характеристики заходів процесуального примусу, закріплених нормами КАС України (за підставами, змістом та особливостями їх застосування в адміністративному судочинстві), дозволяє визначити їх як передбачені адміністративно-процесуальним законодавством засоби впливу фізичного, психологічного або майнового характеру, які застосовуються судом (головуючим суддею) або за його дорученням – іншими уповноваженими особами до учасників судового процесу та інших осіб, що присутні у залі судового засідання, з метою попередження і припинення зловживання процесуальними правами, запобігання створенню протиправних перешкод у відправленні судочинства та реалізації його принципів, а також забезпечення дотримання встановлених у суді прав і порядку ведення судового процесу.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Курс цивільного процесу : підручник / В.В. Комаров, В.А. Бігун, В.В. Баранкова та ін. / за ред. В.В. Комарова. Харків : Право, 2011. 1352 с.
2. Назаров В.В. Примус у кримінальному провадженні: національні та міжнародні аспекти. *Форум права*. 2010. № 4. С. 660–666. URL: <http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/FP/2010-4/10nvvvttma.pdf>.
3. Мельник Р.С. Забезпечення законності застосування заходів адміністративного примусу, не пов'язаних з відповідальністю : автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.07 «Теорія управління; адміністративне право і процес; фінансове право». Харків : Національний університет внутрішніх справ, 2002. 19 с.
4. Осауленко С.В. Правова природа заходів процесуального примусу в адміністративному судочинстві. *Правове життя сучасної України* : матеріали Міжнар. наук. конф. проф.-викл. та аспірант. Складу, м. Одеса, 16–17 травня 2013 р. / відп. за вип. В.М. Дрьомін; НУ «ОЮА». Півд. регіон. центр НАПрН України. Одеса : Фенікс, 2013. Т. 2. С. 55–57.
5. Проблеми теорії та практики цивільного судочинства : монографія / В.В. Комаров, В.І. Тертишніков, В.В. Баранкова та ін.; за заг. ред. В.В. Комарова. Харків : Харків юридичний, 2008. 928 с.
6. Кравчук В.М. Науково-практичний коментар Цивільного процесуального кодексу України / В.М. Кравчук, О.І. Угриновська. Київ : Істина, 2006. 944 с.
7. Цивільний процес України : навчальний посібник / за ред. В.О. Кучера. Львів : ЛДУВС, 2013. 587 с.
8. Юдин А.В. Гражданское процессуальное правонарушение и ответственность : монографія. Москва : Санкт-Петербург : ООО «Университетский издательский консорциум «Юридическая книга», 2009. 624 с.
9. Кузьменко О. Особливості застосування заходів процесуального примусу в адміністративному судочинстві головуючим у судовому засіданні. *Право України*. 2008. № 10. С. 31–37.
10. Рожнов О.В. Підстави застосування заходів процесуального примусу. *Вісник Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна*. 2015. Вип. 20. С. 164–167.
11. Резнікова О.С. Відповідальність у господарському процесі за зловживання процесуальними правами та заходи процесуального примусу. *Право України*. 2017. № 9. С. 101–121.
12. Братель О.Г. Заходи процесуального примусу в аспекті процесуальних юридичних фактів. Глобальна організація союзницького лідерства. URL: <http://goal-int.org/zaxodi-procesualnogo-primusu-v-aspekti-procesualnix-yuridichnix-faktiv/>.
13. Кодекс України про адміністративні правопорушення. Суми : ТОВ «ВВП НОТІС», 2018. 308 с.
14. Концепція вдосконалення судівництва для утвердження справедливого суду в Україні відповідно до європейських стандартів: Указ Президента України від 10 травня 2006 р. № 361/2006. База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/361/2006>.